

การขยายอิทธิพลและการสนับสนุนตั้งเมืองของสยาม ใน “พื้นที่อีสาน” ต้นพุทธศตวรรษที่ 24 Siam's expansion of influence and policy on city establishment in “Isanarea” at the beginning of the 24th Buddhist century

ประวิทย์ สายสงวนวงศ์
Pravit Saisanguanwong

นักศึกษาคณะศึกษาศาสตร์ปริญญาโทอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
Master's Student Department of History, Faculty of Arts, Silpakom University

บทความนี้ปรับปรุงมาจากวิทยานิพนธ์ เรื่อง “พัฒนาการของการตั้งตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2433-2489”
หลักสูตรปริญญาโทอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
ได้รับ 25 มกราคม 2563 แก้ไข 13 พฤษภาคม 2563 อนุมัติให้ตีพิมพ์ 25 พฤษภาคม 2563

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดประสงค์ศึกษาจุดเริ่มต้นของความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับพื้นที่อีสาน¹ สาเหตุและปัจจัยที่ผลักดันสยามขยายอำนาจเหนือพื้นที่อีสาน รวมถึงนโยบายเชิงการเมืองของสยามต่อพื้นที่อีสานในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ผลการศึกษาพบว่า ช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 พื้นที่อีสานมีสถานะเป็นพื้นที่ชายขอบระหว่างอาณาจักรสยามกับอาณาจักรล้านช้าง ซึ่งอำนาจรัฐจากทั้งสองอาณาจักรต่างไม่สามารถแผ่ขยายไปครอบคลุมได้ทั้งหมด ชุมชนหรือหน่วยทางการเมืองที่ตั้งอยู่ในพื้นที่แห่งนี้จึงค่อนข้างมีอิสระในการปกครองตนเอง² อย่างไรก็ดี ความวุ่นวายและความขัดแย้งภายในของอาณาจักรล้านช้างตั้งแต่

¹ การใช้คำว่า “พื้นที่อีสาน” ในงานศึกษานี้หมายถึง อาณาบริเวณตั้งแต่ที่ราบสูงโคราชจรดฝั่งขวาแม่น้ำโขงและบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบางส่วน เป็นการเรียกตามบริบทสมัยปัจจุบันเพื่อให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจว่าหมายถึงอาณาบริเวณซึ่งได้กลายมาเป็นภาคอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือในภายหลัง เนื่องจากก่อน พ.ศ. 2465 ยังไม่มีการใช้คำว่า “อีสาน” เพื่อเรียกอาณาบริเวณนี้ในลักษณะภูมิภาค (ภาคอีสาน)

² “ชายขอบ” (Margin, Marginality) เป็นคำที่นิยมใช้ในการศึกษาเชิงมานุษยวิทยาและสังคมวิทยา มีความหมายสื่อไปในทางที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มประชากรที่อยู่ชายขอบสังคม วัฒนธรรมหรือเศรษฐกิจหลัก อยู่วงนอกของประชากรกลุ่มใหญ่ หรือนอกระบบการต่อรองอำนาจ ขาดความมั่นคงในสังคม (กาญจนา เทียนหลายและธีรพงศ์ สกุลศรี. (2555). ประชากรชายขอบ: มุมมองในเชิงประชากรและการกระจาย ใน ประชากรชายขอบและความเป็นธรรมในสังคมไทย. หน้า 38.) สำหรับคำว่า “ชายขอบ” ในบทความนี้นำมาปรับใช้กับการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรสยามและพื้นที่อีสานใน 2 มุมมองด้วยกัน 1. **มุมมองด้านขอบเขต (Spatial framework)** หมายถึง อาณาบริเวณซึ่งอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางของรัฐ โดยใช้ที่ตั้งหรือระยะทางจากจุดศูนย์กลางแห่งรัฐเป็นตัวกำหนดความเป็นชายขอบ 2. **มุมมองด้านการเมือง (Political framework)** หมายถึง สภาพการเมืองที่อยู่ชายขอบอำนาจรัฐ ซึ่งแผ่ขยายไปอย่างเบาบาง ไม่มั่นคงถาวรและไม่ทั่วถึง เปิดโอกาสผู้ปกครองท้องถิ่นค่อนข้างมีอิสระในการปกครองตนเองภายใต้ขอบเขตอำนาจเหนือพื้นที่ของตน ทั้งนี้ พื้นที่ชายขอบในมุมมองด้านขอบเขตและการเมืองมีส่วนทับซ้อนกันอยู่ พื้นที่อีสานซึ่งมีที่ตั้งอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางของรัฐทั้งจากอาณาจักรล้านช้างและอาณาจักรสยาม จึงจัดอยู่รอบนอกปริมาตรแห่งอำนาจอันเป็นช่องว่างทางการเมืองที่ตั้งอำนาจรัฐทั้งสองแห่งต่างแผ่ขยายไปอย่างเบาบางและไม่ทั่วถึง จากทั้งสองมุมมองข้างต้นจึงอาจมองได้ว่าพื้นที่อีสานมีลักษณะร่วมของการเป็น “พื้นที่ชายขอบ” ด้วย

พุทธศตวรรษที่ 23 เป็นต้นมา ผลักดันให้ชาวลาวบางกลุ่มอาศัยข้อได้เปรียบของสถานะพื้นที่ชายขอบ เคลื่อนย้ายเข้ามาปักหลักในพื้นที่ ซึ่งเปิดโอกาสให้สยามอาศัยความวุ่นวายและความขัดแย้งดังกล่าวแผ่ขยายอำนาจสู่พื้นที่อีสานและดินแดนลุ่มน้ำโขงมากขึ้นเรื่อย ๆ จนสามารถมีชัยชนะเด็ดขาดเหนือศูนย์กลางของล้านช้างทั้งสามแห่ง คือ เวียงจันทน์ จำปาสักและหลวงพระบางได้เป็นผลสำเร็จในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา ทั้งนี้ ภายใต้การปกครองของสยามนั้น สยามพยายามทำให้พื้นที่อีสานแข็งแกร่งขึ้นด้วยการสนับสนุนการ “ตั้งเมือง” เป็นจำนวนมาก อันเนื่องจากสาเหตุปัจจัย 3 ประการ ได้แก่ สาเหตุปัจจัยด้านคติความเชื่อและอุดมการณ์แห่งรัฐ เพื่อประกาศพระบรมเดชานุภาพของผู้นำสยามกลุ่มใหม่ ด้านเศรษฐกิจ เพื่อการเข้าถึงแหล่งผลิตและสร้างเครือข่ายทางเศรษฐกิจ และด้านการเมืองและความมั่นคง เพื่อขยายกลไกการคุมกำลังคนและเพื่อทำให้พื้นที่อีสานเป็นปราการปกป้องมณฑลชั้นในทางทิศตะวันออก

คำสำคัญ: อีสาน สยาม การขยายอิทธิพล การตั้งเมืองในอีสาน

Abstract

This article aims to study the formation of the relationship between Siam and Isan area; causes and factors that drove Siam to expand its power to Isan area; and Siamese policy on Isan area at the beginning of the 24th Buddhist century. The study reveals that during the 19th Buddhist century, Isan area was politically independent from Siam and Lan Xang (Lan Chang) since they could not expand their powers to cover the entire Isan area. Communities and authorities in this area preserved their autonomy from external powers. However, internal conflicts within Lan Xang since the 23rd Buddhist century forced some groups of Laotians to migrate into Isan area, while enabling Siam to take advantage of Lan Xang's instability to expand its power to Isan area as well as the Mekong River basin until it took over there political centres of Lan Xang: Vientiane, Champasak, and Luang Prabang by the beginning of the 24th Buddhist century. Under the Siamese rule, the policy of expanding a number of “city establishment” was introduced in order to reinforce Siam's power over these areas. It reflected those crucial factors for Siam: first, by expanding Siamese influence to these areas, it ideologically strengthened the position of a new group of the Siamese rulers; second, an access to new resources and trade routes enabled Siam to economically extend its commercial networks; and third, the consolidation of manpower and vast territories in Isan area allowed Siam to gain a new foothold in the eastern part of the kingdom.

Keywords: Isan, Siam, expansion of influence, city establishment in Isan

ความนำ

ปัจจุบันเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปว่าภาคอีสานเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยโดยสมบูรณ์ การกระชับอำนาจตลอดจนกระบวนการบูรณาการรัฐของรัฐไทยในปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมาได้แปรเปลี่ยนอาณาบริเวณแห่งนี้ให้มีสถานะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับรัฐไทยอย่างค่อยเป็นค่อยไปด้วยการวางรากฐานระบบราชการ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครอง การวางรากฐานการศึกษาและการสร้างความเชื่อมโยงระหว่างภูมิภาคด้วยการพัฒนาระบบคมนาคม อย่างไรก็ตาม การที่ประชากรส่วนใหญ่ในภาคอีสานมีภาษาและวัฒนธรรม

ตลอดจนอัตลักษณ์ของท้องถิ่นคล้ายคลึงกับประชาชนในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ทำให้หลายคนเข้าใจว่าภาคอีสานเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้างก่อนที่จะกลายมาเป็นภาคอีสานของประเทศไทย ทั้งนี้ บทความนี้มีสมมุติฐานว่า “ภาคอีสาน” หรือ “พื้นที่อีสาน” ก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ 24 นั้นไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรใดอย่างแท้จริง แต่เป็นอาณาบริเวณซึ่งเป็นช่องว่างระหว่างศูนย์อำนาจทั้งสองแห่งคืออาณาจักรสยามและอาณาจักรล้านช้างที่ซึ่งอิทธิพลของทั้งสองอาณาจักรต่างแผ่ขยายไปไม่ทั่วถึง และอยู่นอกเหนือจากความสนใจที่ทั้งสองอาณาจักรจะแผ่ขยายอำนาจเข้าครอบครองเหนือพื้นที่อีสานทั้งหมด และด้วยสถานะเช่นนี้เองทำให้พื้นที่อีสานค่อย ๆ มีความสำคัญมากขึ้นจนในต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ดุลยภาพทางการเมืองในพื้นที่อีสานก็เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ สยามกลายเป็นศูนย์อำนาจแห่งใหม่ซึ่งเข้ามามีบทบาทในอาณาบริเวณดังกล่าวแทนที่อิทธิพลของเวียงจันทน์และจำปาสัก ภายใต้การปกครองของสยามนี้เองเป็นช่วงเวลาที่มีการสร้างบ้านแปลงเมืองครั้งใหญ่และเป็นช่วงเวลาที่มีการอพยพของผู้คนมากที่สุด ในหลายระลอก บทความนี้จึงมีจุดประสงค์ที่จะทำความเข้าใจกับช่วงเวลาอันเป็นจุดเริ่มต้นของความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับพื้นที่อีสาน สาเหตุและปัจจัยที่ผลักดันสยามขยายอำนาจเหนือพื้นที่อีสาน รวมถึงนโยบายเชิงการเมืองของสยามต่อพื้นที่อีสาน โดยจะแบ่งการวิเคราะห์ออกเป็น 4 ประเด็นสำคัญ ได้แก่ ความสนใจของอาณาจักรสยามต่อ “พื้นที่อีสาน” การเคลื่อนย้ายของกลุ่มชาวลาวและการขยายอำนาจของสยามในพื้นที่อีสาน นโยบายสนับสนุนการตั้งเมืองของสยาม และเบื้องหลังการขยายอิทธิพลและการสนับสนุนการตั้งเมืองของสยามในพื้นที่อีสาน

ความสนใจของอาณาจักรสยามต่อ “พื้นที่อีสาน” ก่อนพุทธศตวรรษที่ 24

ราวพุทธศตวรรษที่ 19 การขยายพระราชอำนาจของเจ้าฟ้าจ๋มเข้ามาในพื้นที่อีสานซึ่งเป็นรอยต่อกับเขตแดนของ “เมืองลานเพี้ยศรียุทธยา” (กรุงศรีอยุธยา) ส่งผลให้เกิดการกระทบกระทั่งกับพระเจ้าอู่ทองแห่งกรุงศรีอยุธยา หลักฐานจากฝ่ายลาวได้ระบุถึงการตกลงปักปันเขตแดนของเจ้าฟ้าจ๋มกับพระเจ้าอู่ทองเพื่อประนีประนอมกันระหว่างสองอาณาจักร โดยอาณาจักรล้านช้างปกครองตั้งแต่เขตแดนดงสามเส้า (ดงพระยาไฟ) ไปจรดภูพระยาพ้อ (ชัยภูมิ) และแดนเมืองนครไทย (พิษณุโลก) ซึ่งส่วนหนึ่งอยู่ในขอบเขตของพื้นที่อีสานในปัจจุบัน¹ อย่างไรก็ตาม ไม่มีข้อมูลยืนยันในประเด็นดังกล่าวนี้จากเอกสารของฝ่ายอยุธยา การตกลงอาณาเขตกันระหว่างอาณาจักรล้านช้างและอาณาจักรสยามหากเกิดขึ้นจริงก็ชี้ให้เห็นว่าสยามคงไม่ได้ให้ความสนใจหรือเล็งเห็นความสำคัญของพื้นที่อีสานนี้แต่อย่างใด จึงไม่ปรากฏชื่อเมือง สถานที่ หรือเหตุการณ์ใด ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่อีสานเลย อีกแง่หนึ่งก็สะท้อนให้เห็นว่าอำนาจของสยามไม่ได้ขยายเข้าไปในเขตพื้นที่อีสานมากนัก โดยเฉพาะในบริเวณลุ่มน้ำโขงทางตอนเหนือ ซึ่งอยู่ภายใต้อิทธิพลของล้านช้างมากกว่า ขณะเดียวกันบริเวณลุ่มน้ำชี-มูล อันเป็นดินแดนตอนในของพื้นที่อีสานในเอกสารฝ่ายอยุธยาไม่ได้มีการกล่าวถึงเช่นกัน

พื้นที่อีสานในมุมมองของอาณาจักรสยามเป็นดินแดนที่อยู่ห่างไกลเกินความสนใจและอำนาจของอาณาจักรสยาม โดยเฉพาะบริเวณตอนกลางและทางตอนเหนือ ซึ่งในขณะนั้นได้ปรากฏว่ามีชุมชนและบ้านเมืองต่าง ๆ เกิดขึ้นแล้ว แต่ในหลักฐานของฝ่ายอยุธยา กล่าวถึงเพียงเมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้นซึ่งเป็นบริเวณตอนใต้ของพื้นที่อีสานเท่านั้น โดยตลอดระยะเวลาที่อยุธยาเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรสยาม

¹ สีลา วีระวงศ์. (2528). *พงศาวดารลาว*. หน้า 53.

สยามไม่เคยมีอำนาจครอบคลุมเหนือพื้นที่อีสานทั้งหมด พื้นที่อีสานส่วนใหญ่ยังคงเป็นบริเวณที่อำนาจรัฐจากล้านช้างและสยามแผ่ไปไม่ถึง ต่อมาช่วงปลายสมัยอยุธยาในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (ครองราชย์ พ.ศ. 2301-2310) อิทธิพลของสยามขยายไปถึงบริเวณที่เรียกว่า “เขมรป่าดง” คือบริเวณจังหวัดสุรินทร์ และจังหวัดศรีสะเกษในปัจจุบัน โดยอาศัยการสร้างสายสัมพันธ์กับผู้นำชุมชนท้องถิ่น คือ ตากะจะ เชียงขัน เชียงฆะ เชียงปุม และเชียงสี เพื่อตอบแทนความดีความชอบที่ผู้นำท้องถิ่นเหล่านี้สามารถติดตามช้างเผือกของอยุธยากลับคืนมาได้ ภายหลังชุมชนเหล่านี้จึงได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นเมือง ได้แก่ เมืองซุขันธ์ เมืองสังขะ เมืองสุรินทร์ และเมืองรัตนบุรี¹ เหตุการณ์ดังกล่าวหลักฐานทางฝ่ายอยุธยาไม่ได้มีการกล่าวถึงไว้ แสดงให้เห็นว่าในมุมมองของสยามแล้วอาณาบริเวณนี้ไม่ได้มีความสำคัญหรืออยู่ในความสนใจของสยามมากเท่าไรนัก ดังจะเห็นได้ว่า การที่สยามขยายอิทธิพลทางการเมืองไปยังบริเวณเขมรป่าดงก็ไม่ใช่เป็นการขยายอำนาจด้วยการใช้กำลังอันเนื่องมาจากการที่สยามเล็งเห็นความสำคัญของพื้นที่นั้น ๆ แต่เป็นการผูกสัมพันธ์กับผู้นำท้องถิ่นห่างไกลด้วยการรับรองการมีอยู่ของชุมชนในนามของสยาม เพื่อตอบแทนความดีความชอบที่ผู้นำท้องถิ่นให้การช่วยเหลือ ซึ่งการที่สยามเรียกบริเวณนี้ว่า “เขมร ส่วยป่าดง” สะท้อนให้เห็นว่า สยามมองพื้นที่ดังกล่าวว่าเป็นที่อยู่ของคนกลุ่มอื่นที่มีความต่างทางวัฒนธรรมไปจากพวกตน ในอีกแง่หนึ่งก็สื่อความหมายถึงพื้นที่ที่ห่างไกลจากศูนย์กลางการปกครอง ซึ่งยังคงเป็น “ป่าดง” อยู่โดยมาก ความสนใจและอำนาจของอาณาจักรสยามในพื้นที่อีสานตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 จึงมีขอบเขตเพียงบริเวณเมืองนครราชสีมาและเมืองในพื้นที่อีสานใต้บางส่วนเท่านั้น โดยเมืองนครราชสีมาเป็นศูนย์กลางและเป็นรากฐานอำนาจของสยามในพื้นที่อีสานซึ่งมีบทบาทในการควบคุมดูแลให้เมืองต่าง ๆ ให้ปฏิบัติตามพันธะของเมืองขึ้น คือ การส่งส่วยและกำลังคนให้กับทางอยุธยา

สถานะของพื้นที่อีสานในมุมมองของอาณาจักรล้านช้างและอาณาจักรสยามนั้น ถือเป็น “พื้นที่ชายขอบ” ที่อิทธิพลทางการเมืองของทั้งสองอาณาจักรต่างแผ่ขยายไปไม่ครอบคลุมสม่ำเสมอ รวมถึงคงไม่ได้มีความสำคัญในทางการเมืองและเศรษฐกิจของล้านช้างและสยามในขณะนั้นมากนัก เพราะเห็นได้ชัดเจนว่าอยู่นอกเหนือจากความสนใจที่ทั้งสองอาณาจักรจะขยายอำนาจเข้าครอบครองเหนือพื้นที่อีสานทั้งหมด โดยพื้นที่อีสานทางตอนเหนือใกล้กับดินแดนลุ่มน้ำโขงเป็นเขตอิทธิพลของอาณาจักรล้านช้างและพื้นที่อีสานตอนใต้เป็นเขตอิทธิพลของสยาม ชาร์ล เอฟ คายส์ ไตให้คำอธิบายในกรณีนี้ว่า ทั้งอาณาจักรล้านช้างและอาณาจักรสยามต่างมีผลประโยชน์ร่วมกันในการกำหนดให้พื้นที่อีสานเป็น “รัฐกันชน” ระหว่างสองอาณาจักร² ดินแดนส่วนใหญ่ของพื้นที่อีสานจึงเป็นบริเวณที่อำนาจรัฐแผ่ขยายไปอย่างเบาบาง ชุมชน บ้านเมืองหรือหน่วยทางสังคมใด ๆ ที่ตั้งอยู่บนพื้นที่อันกว้างขวางแห่งนี้จึงค่อนข้างมีอิสระในทางการเมือง มีผู้นำปกครองตนเองในลักษณะกลุ่มประชาคม³ นอกจากนี้ยังมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์อันเกิดจากการอพยพของผู้คนกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งต่อมาได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ในพื้นที่อีสาน

การเคลื่อนย้ายของกลุ่มชาวลาวและการขยายอำนาจของสยามในพื้นที่อีสาน

สถานะพื้นที่ชายขอบอันตั้งอยู่ห่างไกลจากการควบคุมของศูนย์กลางอำนาจรัฐอย่างเข้มงวดของพื้นที่อีสาน ส่งผลให้ผู้คนจำนวนมากจากพื้นที่อื่น ๆ เคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่เสมอ มีทั้งการ

¹ ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9. (2545). หน้า 258-259.

² ชาร์ลส์ เอฟ คายส์. (2556). อีสานนิยม: ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศไทย. แปลโดย รัตนา โตสกุล. หน้า 19.

³ ธวัช ปุณโณทก. (2525, พฤษภาคม). ประวัติศาสตร์สังคมอีสานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. *ศิลปวัฒนธรรม* 3(7): 34.

อพยพเข้ามาแบบค่อยเป็นค่อยไปและการอพยพมาเป็นกลุ่มใหญ่ การตรวจราชการของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ดำรงราชานุภาพเมื่อปลายทศวรรษ 2440 ทรงตั้งข้อสังเกตถึงความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในพื้นที่อีสาน โดยทรงแบ่งกลุ่มชนชาติส่วนน้อยไว้ 7 จำพวกด้วยกัน ได้แก่ พวกผู้ไทย พวกกะเลิง พวกย้อ พวกแสก พวกโย้ย พวกกะตาง และพวกกะโซ่¹ ส่วนชาติพันธุ์กลุ่มใหญ่ที่มีจำนวนมากที่สุดทรงแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่พูดภาษาเขมร หรือกลุ่มชาวกวย กวย ซึ่งสยามเรียกว่าพวก “ส่วย” หรือพวก “เขมรป่าดง” อีกกลุ่มหนึ่งคือ กลุ่มที่พูดภาษาไทย² (หมายถึงกลุ่มภาษาตระกูลไท-ลาว) คือ กลุ่มชาวลาว ซึ่งถือเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีจำนวนมากที่สุด โดยการเคลื่อนย้ายของกลุ่มชาวลาวครั้งสำคัญ ๆ สามารถแบ่งได้ดังต่อไปนี้

การเคลื่อนย้ายของกลุ่มพระครูวัดโพนสะเม็ก หลังสิ้นรัชกาลของพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช ใน พ.ศ. 2237 พญาเมืองจันทน์เสนาบดีได้สถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์และบีบบังคับพระนางสุมังคละ พระราชธิดาของพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชให้ยอมเป็นมเหสี ซึ่งในขณะนั้นกำลังทรงพระครรภ์อยู่ พระนางจึงหนีไปพึ่งพระครูวัดโพนสะเม็ก³ ซึ่งเป็น “อาจารย์บอกพระกรรมฐานเป็นที่นับถือของชนเป็นอันมาก”⁴ ภายหลังพระนางได้ทรงมีพระประสูติกาลพระโอรสพระนามว่า “เจ้าหน่อกษัตริย์” ทางด้านพญาเมืองจันทน์ ได้คิดหาทางที่จะกำจัด พระครูวัดโพนสะเม็กจึงพาพระนางสุมังคละและพระโอรส รวมทั้งญาติโยมสาธุศิษย์ของตนประมาณ 3,000 คนเศษหนีภัยคุกคามออกจากเมืองเวียงจันทน์เคลื่อนย้ายไปตามลำน้ำโขงมุ่งลงสู่ทางใต้จนสามารถตั้งถิ่นฐานอย่างมั่นคงที่เมืองจำปาสักได้ในราว พ.ศ. 2252 และใน พ.ศ. 2256 เจ้าหน่อกษัตริย์ก็ได้รับการสนับสนุนจากพระครูวัดโพนสะเม็กให้เป็นกษัตริย์ปกครองเมืองจำปาสัก ทรงพระนามว่า “เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร”⁵

การเคลื่อนย้ายของชาวลาวกลุ่มพระครูวัดโพนสะเม็กถือได้ว่าเป็นการอพยพของชาวลาวครั้งใหญ่ที่มีความสำคัญในประวัติศาสตร์ลาว เนื่องจากกรณีดังกล่าวทำให้เกิดศูนย์อำนาจแห่งใหม่ทางตอนใต้คือเมืองจำปาสักซึ่งดำรงสถานะเป็นเอกเทศไม่ขึ้นกับเวียงจันทน์หรือหลวงพระบางแต่อย่างใด อาณาจักรล้านช้างจึงแบ่งแยกออกเป็น 3 อาณาจักร คือ หลวงพระบางทางตอนเหนือ เวียงจันทน์ทางตอนกลาง และจำปาสักทางตอนใต้ ซึ่งแต่ละแห่งมีกษัตริย์ปกครองในแต่ขอบเขตพื้นที่ของตนเอง การแยกตัวของจำปาสักเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดถึงความเปราะบางในโครงสร้างการเมืองอาณาจักรล้านช้างจากความวุ่นวายและความขัดแย้งทางการเมืองที่เกิดขึ้นภายหลังรัชกาลของพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช ซึ่งส่งผลกระทบต่อผู้คนกลุ่มต่าง ๆ ในวงกว้าง ดังที่เอกสารตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ฯ ได้ให้ความความวุ่นวาย ณ ขณะนั้นไว้ว่า “เจ้านายบุตรหลานวิชาวรพบุ่งกันอยู่ช้านาน จนไพร่บ้านพลเมืองได้ความร้อนรนระส่ำระสาย เพราะเจ้านาย...แย่งชิงจับกุมเอาไปเป็นพวกข้างโน้นข้างนี้ แล้วกะเกณฑ์ให้รบพุ่งฆ่าฟันรันตีกันไม่เป็นอันที่จะทำมาหากิน...” ทำให้ “...ไพร่มากมายหลายครอบครัวด้วยกัน เห็นว่าอยู่ในเขตแคว้นแดนแขวงใกล้เคียงเมืองล้านช้างเมืองเวียงจันทน์จะหาความสุขไม่...จึงพากันผูกแพบัง ที่มีเรือก็ลงเรือบ้าง รวบรวม

1 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชดำรงราชานุภาพ. (2556). *นิทานโบราณคดี*. หน้า 411-414.

2 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชดำรงราชานุภาพ. (2538). *จดหมายเหตุพระเจ้าที่นั่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน*. หน้า 115-116.

3 เต็ม วิชาคย์พจนกิจ. (2557). *ประวัติศาสตร์อีสาน*. หน้า 35.

4 *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9*. (2545). หน้า 246-247.

5 ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (2546). *การเมืองสองฝั่งโขง*. หน้า 45.

เสียบียงอาหารบรรทุกแล้วพาครอบครัวล่องลำน้ำของลงไปเป็นอันมาก...”¹ ซึ่งบางส่วนได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งในพื้นที่อีสานด้วย เช่น กลุ่มของजारแก้วมาปักหลักที่บ้านทง (ปัจจุบันคือ อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด) และท้าวหลวงบุตรพระละงุมอยู่ที่บ้านโขงเจียง (ปัจจุบันคือ อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี) เป็นต้น ต่อมาชุมชนเหล่านี้ก็ได้ขยายตัวเป็นบ้านเมืองอีกหลายแห่ง เช่น เมืองสุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด หนองหาน ชนบทขอนแก่นและเมืองพุทไธสง เป็นต้น²

การเคลื่อนย้ายของกลุ่มพระวอพระตา ชาวลาวกลุ่มนี้เป็นที่มีจำนวนมากที่สุดและมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการเปลี่ยนแปลงคุณภาพทางการเมืองระหว่างสยามและล้านช้างในพื้นที่อีสาน โดยมีสาเหตุคือ พระวอพระตา เสนาบดีเกิดความขัดแย้งกับพระเจ้าสิริบุญสารแห่งเมืองเวียงจันทน์ จึงรวบรวมไพร่พลกว่า 50,000 คน มาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองหนองบัวลุ่มภู (หนองบัวลำภู) ใน พ.ศ. 2311 แล้วให้ชื่อใหม่ว่า “นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน” พร้อมกันนั้น ยังได้ทำการปรับปรุงเมืองและสร้างค่ายคูประตูหอรบเพื่อเตรียมความพร้อมในการรับศึกสงครามที่กำลังจะเกิดขึ้นด้วย³

การอพยพของกลุ่มพระวอพระตาไม่ได้เป็นเพียงการหลีกเลี่ยงความวุ่นวายทางการเมืองอย่างเดียวเท่านั้น แต่มีเป้าหมายชัดเจนในการแยกตัวเป็นอิสระจากการปกครองของเวียงจันทน์ หากพิจารณาจากรูปแบบการอพยพผู้คนของพระวอพระตาแล้ว จะเห็นได้ว่ามีรูปแบบในลักษณะเดียวกันกับการจัดกองทัพ ซึ่งมีการเตรียมการและแบ่งหน้าที่ในแต่ละส่วนกันเป็นอย่างดี ประกอบด้วย ท้าวฝ่ายหน้า มีหลวงโกชนัยเป็นผู้นำ กำลังพลหมื่นเศษ ท้าวฝ่ายท้าวขวา มีท้าวพรหมและหลวงโกชนัยเป็นผู้นำ ท้าวฝ่ายซ้ายมีท้าวนามท้าวหมา ท้าวเซียง เป็นผู้นำกำลังพลหมื่นเศษ ท้าวกลาง มีพระตาและท้าวคำมั่ง เป็นผู้นำ กำลังพลกว่าหมื่นคน ท้าวของพระวอมีกำลังพลห้าพันคน ส่วนท้าวพรหมและท้าวสุน มีกำลังพลห้าพันคนทำหน้าที่เป็นกองหนุน เมื่อสามารถเคลื่อนย้ายผู้คนมายังฝั่งขวาแม่น้ำโขงได้เป็นผลสำเร็จก็แบ่งกำลังออกเป็น 3 กลุ่ม แยกย้ายกันไปตั้งชุมชนแห่งใหม่เพื่อรักษาจุดยุทธศาสตร์สำคัญ โดยกลุ่มพระวอพระตาตั้งมั่นอยู่ที่หนองบัวลุ่มภู กลุ่มหลวงโกชนัย ตั้งมั่นอยู่ที่ลำน้ำก่า (บริเวณจังหวัดสกลนครกับจังหวัดนครพนม) และกลุ่มท้าวนามไปตั้งมั่นอยู่ที่ภูเวียง (อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น)⁴

กลุ่มพระวอพระตาต้านทานกองทัพของพระเจ้าสิริบุญสารได้ประมาณ 3 ปีในที่สุดหนองบัวลุ่มภูก็แตก พระตาถึงแก่ความตายในทีรบ ส่วนพระวอพาญาติของตนและพรรคพวกหนีไปทางใต้เพื่อขอพึ่งพิงเจ้าไชยกุมารแห่งจำปาสักภายหลังทั้งสองฝ่ายเกิดผิดใจกัน พระวอจึงอพยพผู้คนมายังดอนมดแดงใกล้กับลำน้ำมูลในเขตพื้นที่อีสานและแต่งท้าวเพี้ยกรมการคุมเครื่องบรรณาการมาถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ขออยู่ภายใต้การคุ้มครองจากสยามเมื่อ พ.ศ. 2314 ฝ่ายพระเจ้าสิริบุญสารเมื่อทรงทราบข่าวก็ส่งกำลังเข้ามาปราบปรามอีกครั้งใน พ.ศ. 2319 ทางด้านเจ้าไชยกุมารเพิกเฉยที่จะให้ความช่วยเหลือกับฝ่ายพระวอ โดยเปิดทางให้กองทัพของพระเจ้าสิริบุญสารสามารถเข้าโจมตีที่มั่นของกลุ่มพระวอพระตาที่ดอนมดแดง และที่เวียงดอนกองได้เป็นผลสำเร็จ พระวอถูกจับได้และถูกประหารชีวิต ณ ที่นั้น ส่วนเชื้อสายของพระวอพระตา คือ ท้าวคำมั่ง ท้าวฝ่ายหน้า ท้าวทิดพรหม และท้าวทิดก่าสามารถฝ่าวงล้อมหนีรอดไปได้ และได้ส่งไปบอก

¹ ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนนาภิเษก เล่ม 9. (2545). หน้า 246.

² แหล่งเดิม. หน้า 229.

³ ธนัญชัย รสจันทร์. (2550). *สภาพเศรษฐกิจของเมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ. 2335-ทศวรรษที่ 2460*. หน้า 22.

⁴ อรรถ นันทจักร. (2532, มกราคม). ประวัติศาสตร์อีสานในพื้นที่เมืองอุบล. *ศิลปวัฒนธรรม* 10(3): 126.

ไปขอความช่วยเหลือจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแห่งอาณาจักรสยาม¹ ซึ่งเป็นชนวนเหตุไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งใหญ่ เพราะเปิดช่องให้สยามสามารถแทรกแซงการเมืองภายในของล้านช้างได้โดยให้การสนับสนุนและความคุ้มครองกับกลุ่มพระวอพระตาซึ่งกำลังตกที่นั่งลำบากจากแรงกดดันของเวียงจันทน์และจำปาสัก ทั้งนี้ แม้ว่าในระยะแรกผู้นำของกลุ่มพระวอพระตาจะมีเป้าหมายในการตั้งชุมชนอิสระที่ไม่ขึ้นกับศูนย์กลางใด ๆ โดยอาศัยพื้นที่อีสานอันเป็นบริเวณที่อำนาจรัฐจากศูนย์กลางต่าง ๆ แผลไปไม่ครอบคลุมเป็นฐานที่มั่นอย่างไรก็ดี กลุ่มของพระวอพระตาก็ไม่เข้มแข็งเพียงพอที่จะดำรงตนเป็นเอกเทศได้ จึงจำที่จะต้องแสวงหาพันธมิตรจากภายนอกเพื่อคานอำนาจกับศูนย์กลางอื่น ๆ ในลุ่มน้ำโขง ดังนั้นใน พ.ศ. 2321 กองทัพของสยามนำโดยสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกและเจ้าพระยาสุรสีห์จึงเคลื่อนพลเข้าสู่พื้นที่อีสานเพื่อให้ความช่วยเหลือแก่กลุ่มพระวอพระตา และสามารถเข้ายึดเมืองจำปาสัก เวียงจันทน์ ตลอดจนจนบ้านเมืองในพื้นที่อีสานได้เป็นผลสำเร็จ เป็นผลให้ศูนย์กลางการปกครองของอาณาจักรล้านช้างทั้งสามแห่ง คือ หลวงพระบาง (ยอมอ่อนน้อมขอเป็นเมืองขึ้นกับราชสำนักธนบุรี) เวียงจันทน์ และจำปาสัก รวมถึงพื้นที่อีสานทั้งหมดตกอยู่ภายใต้อิทธิพลทางการเมืองของสยามทั้งหมด² ส่วนเชื้อสายของพระวอพระตาภายหลังก็ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้ปกครองท้องถิ่น ปัจจุบันครอบคลุมบริเวณพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี ยโสธร อำนาจเจริญ และในบางส่วนของจังหวัดนครพนมและจังหวัดหนองคาย

การเคลื่อนย้ายของกลุ่มเจ้าผ้าขาว-เจ้าโสมพะมิตร เจ้าผ้าขาว-เจ้าโสมพะมิตรเป็นชาวลาวอีกกลุ่มหนึ่งที่อพยพจากเวียงจันทน์เข้ามาปักหลักในพื้นที่อีสานเนื่องจากความขัดแย้งกับพระเจ้าสิริบุญสารเช่นเดียวกับกลุ่มพระวอพระตา เดิม วิชาศย์พจนกิจ สันนิษฐานว่ากลุ่มเจ้าผ้าขาว-เจ้าโสมพะมิตร คงจะเป็นกลุ่มเดียวกับกลุ่มพระวอพระตา แต่แยกมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านผ้าขาวพันนาใกล้กับพระธาตุเชิงชุมบริเวณลุ่มน้ำสงคราม (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร)³ กลุ่มนี้มีผู้นำหลายคนทั้งที่เป็นเชื้อพระวงศ์ ผู้นำทางศาสนาและกรมการเมือง ได้แก่ เจ้าผ้าขาว เจ้าโสมพะมิตร (หลานเจ้าผ้าขาว) ท้าวอุปัชฌา เมืองแสนหนองโง้ง และเมืองแสนหน้าจ้ำมีไพร่พลประมาณห้าพันคนเศษ อย่างไรก็ตาม อิทธิพลจากอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ก็ยิ่งเข้ามาคุกคามอยู่เสมอ เจ้าโสมพะมิตร ซึ่งขึ้นมาเป็นผู้นำกลุ่มแทนเจ้าผ้าขาวที่ได้ถึงแก่กรรมลง จึงพาผู้คนอพยพข้ามเทือกเขาภูพานมาตั้งหลักแหล่งใหม่บริเวณบ้านกลาง และบ้านแก่งสำโรง ดงสองเปือย ริมฝั่งลำน้ำป่าว (ทั้งสองแห่งปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดกาฬสินธุ์) พร้อมกันนั้นก็จัดส่งเครื่องราชบรรณาการเป็นของป่า เช่น งาช้าง นอแรด ผลแร่ ฯลฯ ขออยู่ภายใต้ความคุ้มครองจากสยาม และได้รับการยกฐานะเป็นเมืองกาฬสินธุ์โดยมีเจ้าโสมพะมิตร เป็นเจ้าเมืองคนแรกทำราชการขึ้นกับกรุงเทพฯ อย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ. 2336⁴

จะเห็นได้ว่าความวุ่นวายอันเนื่องมาจากปัญหาภายในของล้านช้างและความต้องการเป็นอิสระจากราชสำนัก ทำให้ผู้นำชาวลาวส่วนหนึ่งอพยพผู้คนเข้ามาตั้งหลักแหล่งในพื้นที่อีสาน โดยเฉพาะการเคลื่อนย้ายของกลุ่มชาวลาวทั้งสามกลุ่มข้างต้นเป็นการอพยพครั้งใหญ่ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงดุลยภาพทางการเมืองในพื้นที่อีสาน จริง ๆ แล้วก่อนหน้านั้นก็มีการอพยพของชาวลาวเข้ามาในพื้นที่อีสานอยู่บ้าง เช่น ในรัชกาลสมเด็จพระมหามงกุฎ (พ.ศ. 2170) เกิดเหตุแย่งชิงราชสมบัติกันในหมู่เชื้อพระวงศ์ ผู้คนได้รับความเดือดร้อน

¹ ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9. (2545). หน้า 301-303.

² แหล่งเดิม. หน้า 232-234.

³ เดิม วิชาศย์พจนกิจ. (2557). เล่มเดิม. หน้า 197-198.

⁴ อีรชัย บุญมาตรม. (2528). ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336 - 2450. หน้า 38.

ต้องอพยพหนีภัยข้ามมาตั้งหลักแหล่งยังบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขงเป็นอันมาก และในรัชกาลของเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช (พ.ศ. 2176) พระองค์ได้ทำการปราบปรามพระญาติที่เป็นศัตรูของพระองค์อย่างรุนแรง เป็นเหตุให้เจ้านายหลายพระองค์ต้องหนีภัยทางการเมืองไปยังพื้นที่ห่างไกล อาทิ เจ้าปู่ พาครอบครัวหนีไปอยู่เมืองเชียงคาน (อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย) เจ้าส้อย น้องเจ้าปู่หนีไปอยู่บ้านสะพือ (บ้านสะพือ อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี) เป็นต้น⁵ แต่กรณีเหล่านี้ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองแต่อย่างใด หากเทียบกับกรณีของกลุ่มพระครูวัดโพนสะเม็ก กลุ่มพระวอพระตาและกลุ่มเจ้าผ้าขาว-เจ้าโสมพะมิตร ซึ่งเปิดโอกาสให้อิทธิพลของสยามในดินแดนลุ่มน้ำโขงเข้มแข็งขึ้นเรื่อย ๆ

สาเหตุสำคัญที่ทำให้ล้านช้างไม่สามารถต้านทานการขยายอำนาจของสยามหรือสามารถปราบปรามกลุ่มแยกตัวเป็นอิสระได้นั้นอาจเกิดจากปัญหาที่สะสมมาเนิ่นนานจนทำให้อาณาจักรอ่อนแอลงอย่างช้า ๆ ล้านช้างไม่มีอำนาจทางเศรษฐกิจเพียงพอที่จะสร้างความมั่งคั่งได้เทียบเท่ากับอาณาจักรสยาม ซึ่งมีทำเลที่ตั้งเหมาะสมแก่การติดต่อค้าขายกับภายนอกมากกว่า ส่วนล้านช้างมีศูนย์กลางการปกครองที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ปิดไม่มีทางออกทะเล การติดต่อค้าขายกับภายนอกจึงทำได้ทำได้เพียงการค้าทางอ้อมผ่านทางกัมพูชาโดยอาศัยการล่องเรือลงตามแม่น้ำโขงลงมาทางใต้ หรือส่งผ่านสินค้ามาที่อยุธยาเท่านั้น⁶ อาณาจักรล้านช้างจึงไม่อาจสร้างความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจเทียบเท่ากับรัฐอื่น ๆ ในภูมิภาค รวมไปถึงการขาดโอกาสในการรับเทคโนโลยีใหม่ ๆ โดยเฉพาะอาวุธทางการทหาร หรือองค์ความรู้ต่าง ๆ จากตะวันตก พัฒนาการทางเศรษฐกิจจึงค่อนข้างหยุดนิ่งทำให้ไม่อาจพัฒนาโครงสร้างการเมืองให้เกิดรัฐรวมศูนย์ที่ทรงอำนาจได้⁷ ระบบการคุมกำลังคนและศักยภาพทางทหารจึงล้าสมัย ไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอที่จะสามารถสร้างเอกภาพให้เกิดขึ้นได้ในอาณาจักร นอกจากนี้ ความวุ่นวายและความขัดแย้งทางการเมืองที่เกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ ยังทำให้โครงสร้างการปกครองของล้านช้างที่เปราะบางอยู่แล้วยิ่งอ่อนแอขึ้นไปอีก โดยเฉพาะหลังจากที่อาณาจักรล้านช้างแตกออกเป็น 3 อาณาจักร ทำให้สยามซึ่งมีฐานทางเศรษฐกิจและระบอบราชการที่มั่นคงกว่ามีโอกาสเข้าแทรกแซงและขยายฐานอำนาจในพื้นที่อีสานด้วยการสนับสนุนคู่ขัดแย้งของล้านช้างที่เข้ามาขอความช่วยเหลือ ท้ายที่สุดศูนย์กลางการปกครองของล้านช้างทั้ง 3 แห่ง คือ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาสัก รวมถึงบ้านเมืองในพื้นที่อีสานทั้งหมดจึงตกอยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักรสยามในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา

นโยบายสนับสนุนการตั้งเมืองของสยาม

สยามแทรกแซงกิจการภายในของล้านช้างภายในเวลาไม่นานนักหลังจากเป็นฝ่ายมีชัยชนะในสงครามเมื่อ พ.ศ. 2321 กองทัพของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้อัญเชิญเสด็จเจ้านายหลายพระองค์จากราชสำนักเวียงจันทน์ เช่น เจ้านันทเสน เจ้าอินทรวงศ์ เจ้าอนุวงศ์ และเจ้านายจากราชสำนักจำปาสัก เช่น เจ้าเชษฐา เจ้าภู เจ้าหมาน้อย มาเป็นองค์ประกันที่กรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ ตามลำดับ⁸ พร้อมกับการกวาดต้อนกรมการเมืองและผู้คนจำนวนมากมาเข้าตั้งหลักแหล่งที่เมืองสระบุรีทางตอนเหนือของแม่น้ำเจ้าพระยาในอาณาเขตของสยาม⁹

⁵ สีลา วีระวงค์. (2528). *เล่มเดิม*. หน้า 121-123.

⁶ มาร์ติน สจ๊วต-ฟอกซ์. (2553). *ประวัติศาสตร์ลาว*. แปลโดย จิราภร วิทยรัตน์. หน้า 17.

⁷ แกรนท์ อีแวนส์. (2549). *ประวัติศาสตร์สังเขปประเทศลาว: ประเทศกลางแผ่นดินใหญ่เอเชียอาคเนย์*. แปลโดย ดุษฎี เฮย์มอนด์. หน้า 24.

⁸ วีระชัย บุญมาธรรม (2528). *เล่มเดิม*. หน้า 31.

⁹ มาร์ติน สจ๊วต-ฟอกซ์. (2553). *เล่มเดิม*. หน้า 19.

ต่อมาใน พ.ศ.2325 ภายหลังวิกฤตการณ์การเมืองปลายสมัยธนบุรีสิ้นสุดลง สยามเพิกเฉยที่จะยอมรับสถานะผู้ปกครองเวียงจันทน์ของพระเจ้าสิริบุญสารและสนับสนุนให้เจ้านันทเสน ซึ่งอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของสยามขึ้นเป็นกษัตริย์ในฐานะเจ้าเมืองประเทศราช¹ ยิ่งไปกว่านั้น ยังอาศัยปัญหาความแตกแยกภายในของล้านช้างสนับสนุนให้เวียงจันทน์ทำสงครามกับหลวงพระบางและแต่งตั้งขุนนางที่ยอมสวามิภักดิ์กับสยามขึ้นเป็นผู้รักษาการณ์² ต่อมาใน พ.ศ. 2337 เจ้านันทเสนถูกสังสัยว่าร่วมมือกับเจ้าเมืองนครพนมทำการแข็งข้อ จึงถูกเรียกตัวไปสอบสวนและสิ้นพระชนม์ที่กรุงเทพฯ ทำให้เจ้าอินทวงศ์พระอนุชาได้รับการสถาปนาให้เป็นผู้ปกครองเวียงจันทน์พระองค์ต่อไปจนสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2347 เจ้าอนุวงศ์พระอนุชาลำดับถัดมาจึงได้รับการแต่งตั้งจากกรุงเทพฯ ให้เป็นครองเวียงจันทน์สืบต่อไป³ ทางด้านเมืองจำปาสัก ศูนย์กลางอีกแห่งหนึ่งของล้านช้างซึ่งมีอิทธิพลบริเวณลุ่มน้ำโขงตอนล่าง สยามแบ่งเขตอิทธิพลของจำปาสักออกเป็นสองส่วน คือ เขตเมืองจำปาสักเดิม และเขตเมืองอุบลราชธานี⁴ นอกจากนี้ยังผลักดันผู้นำกลุ่มพระวอพระตาซึ่งสยามให้การสนับสนุนมาตั้งแต่ต้นให้ขึ้นมามีอำนาจแทนกลุ่มเจ้านายจำปาสักเดิม ทั้งเมืองจำปาสักและเมืองอุบลราชธานีนี้ทำราชการขึ้นกับทางกรุงเทพฯ โดยตรง⁵ เมืองอุบลราชธานีจึงเป็นอีกเมืองหนึ่งที่มีความสำคัญบนพื้นที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง ซึ่งแต่เดิมเป็นเขตอิทธิพลของเมืองจำปาสักเท่านั้น

ศูนย์กลางของอาณาจักรล้านช้างทั้ง 3 แห่ง คือ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาสัก แม้จะมีอำนาจปกครองตนเองภายใต้สถานะเมืองประเทศราช แต่สยามค่อนข้างจะให้ความสำคัญกับการใช้อำนาจแทรกแซงกิจการภายในเพื่อเผื่อระวังไม่ให้เมืองเหล่านี้มีอิทธิพลมากจนเกินไป ทั้งนี้ ในกรณีของพื้นที่อีสานดูจะต่างออกไป สยามตั้งใจจะให้พื้นที่อีสานแข็งแกร่งขึ้นด้วยการสนับสนุนการขยายตัวของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นผ่านการรับรองชุมชนต่าง ๆ ให้มีสถานะเป็น “เมือง” หรือหน่วยทางการปกครองในปริมนณฑลแห่งอำนาจของสยาม⁶ ทั้งจากกรณีการอพยพของกลุ่มชาวลาวเข้ามาตั้งชุมชนในพื้นที่อีสาน การขยายตัวและการแตกกลุ่มของผู้นำท้องถิ่น เมืองต่าง ๆ ในพื้นที่อีสานจึงเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมากอย่างอิสระ โดยกลุ่มอำนาจท้องถิ่นจะเป็นฝ่ายเสนอว่าได้ทำการรวบรวมผู้คนและมีความต้องการจะไปตั้งชุมชนอยู่ที่ใด ใครจะเป็นผู้ปกครองหรือมีความประสงค์จะอยู่ในสังกัดกับเมืองใด ทางสยามจะเป็นผู้ให้การรับรองตามความชอบธรรมเท่านั้น ดังที่*หลวงผดุงแคว้นประจันต์* (จันทร์ อุดตารนคร) ข้าราชการสยามในสมัยปฏิรูปการปกครองได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

¹ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 1. (2505). หน้า 45-46.

² แห่ส่งเดิม. หน้า 182-183.

³ พรธษา สิ้นสวัสดิ์. (2521). ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367-2370. หน้า 36-37.

⁴ กำพล จำปาพันธ์. (2555). ข้าเจือง : กบฏไพร่-ขบวนการผู้มีบุญหลังสถาปนาพระราชอาณาเขตสยาม-ล้านช้าง. หน้า 158-159.

⁵ ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนากิเชก เล่ม 9. (2545). หน้า 308.

⁶ O. W. Wolters ให้คำอธิบายเกี่ยวกับปริมนณฑลแห่งอำนาจไว้ว่า หมายถึงสภาพการณ์ทางการเมืองแบบหนึ่งซึ่งมักผันผวนไม่มั่นคงในพื้นที่ภูมิศาสตร์ซึ่งระบุชัดไม่ได้เพราะไม่มีเส้นเขตแดนชัดเจนตายตัว ทั้งนี้เพราะปริมนณฑลแห่งอำนาจของศูนย์อำนาจแต่ละแห่งจะมีลักษณะที่กว้างไกลหรือยืดหยุ่นขึ้นอยู่กับความสามารถและอำนาจบารมีของผู้นำในแต่ละรัฐ

...เดิมราษฎรภาคอีสานตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นประเทศป่าดอนปราศจากถิ่นฐานบ้านเมืองอันมั่นคง...หัวเมืองเล็กน้อยทั้งปวงบรรดาที่มีชื่ออยู่ในเวลานั้น..บางที่ผู้ที่ป็นหัวหน้าในบ้านนั้นมีสติปัญญาดี มีผู้คนนับถือมากก็พากันคิดจัดรวบรวมขอร้องต่อพระมหากษัตริย์อันตนได้ขึ้นอยู่ เพื่อได้รับอนุญาตตั้งบ้านนั้นขึ้นเป็นเมือง¹

สอดคล้องกับบันทึกการตรวจราชการของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ทรงนิพนธ์ไว้ว่า

...พวกหัวหน้าที่อยากจะป็นเจ้าเมืองมากขึ้น...ก็โปรดฯ ให้ป็นเจ้าเมือง และตั้งเมืองอื่น ๆ ขึ้นอีกต่อไป ด้วยเหตุนี้ที่ร้างจึงเกิดป็นเมืองขึ้น...พวกท้าวพระยาในเมืองที่ตั้งใหม่อยากจะได้ป็นเจ้าบ้านเจ้าเมือง ขอคุมสมัครพรรคพวกของตัวเองไปตั้งเมืองอื่นอีก จึงได้ตั้งเมืองใหม่²

ดังนั้น ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 ก่อนที่สยามจะออกประกาศยกเลิกการตั้งเมืองใหม่เมื่อ พ.ศ. 2428 จึงมีเมืองต่าง ๆ ในพื้นที่อีสานเกิดขึ้นถึง 113 เมืองด้วยกัน ทั้งนี้ยังไม่รวมเมืองอื่น ๆ ที่มีอยู่ก่อนแล้วตั้งแต่ในสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี รวมถึงเมืองที่ไม่สามารถระบุได้ว่าตั้งขึ้นในสมัยใดอีก 21 เมือง³ การที่มี “เมือง” เกิดขึ้นเป็นจำนวนมากเช่นนี้หมายถึงการมีอยู่ของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเป็นจำนวนมากด้วยเช่นกัน ซึ่งกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเองก็คือเจ้าของพื้นที่ที่แท้จริง อำนาจของสยามจึงเป็นพื้นที่ในเชิงนามธรรมมากกว่ารูปธรรม ดังนั้น ทำไมสยามจึงพยายามสนับสนุนกลุ่มอำนาจท้องถิ่นด้วยการส่งเสริมการตั้งเมืองในพื้นที่อีสานสยามได้ประโยชน์อะไร เป็นประเด็นที่จะพิจารณาต่อไป

เบื้องหลังการขยายอิทธิพลและการสนับสนุนการตั้งเมืองของสยามในพื้นที่อีสาน

การล่มสลายของกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2310 ไม่ได้เป็นเพียงการสูญเสียอำนาจการปกครองตนเองของสยามให้กับรัฐพม่าดังที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วในสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2112 เท่านั้น แต่เป็นการแตกสลายอย่างสิ้นเชิงของกลุ่มรัฐในลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่เคยยึดโยงกันในระดับหนึ่งผ่านโครงสร้างการเมืองที่มีอยุธยาเป็นศูนย์กลาง ราชอาณาจักรถูกแบ่งแยกระหว่างกลุ่มการเมืองท้องถิ่นจำนวนมาก⁴ ทั้งกลุ่มใหญ่ที่มีอิทธิพลระดับภาค ระดับเมือง และกลุ่มเล็กที่มีอิทธิพลระดับตำบลกลายเป็นรัฐบาลท้องถิ่นย่อย ๆ ซึ่งมีอำนาจปกครองในเขตพื้นที่ของตนเอง ท้ายที่สุดนำไปสู่การเกิดภาวะจลาจลในเกือบทุกพื้นที่ ดังนั้น การเกิดขึ้นของกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการเมืองแห่งใหม่ของสยามจึงไม่ใช่เพียงการทำสงครามปราบปรามรัฐบาลท้องถิ่นต่าง ๆ เท่านั้น แต่ภารกิจสำคัญของผู้นำกลุ่มใหม่ของสยามนั้นคือการรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยาให้เกิดขึ้นอีกครั้ง ดังที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงรับสั่งว่า “...จะก่อกองทัพมาขึ้นให้คืนคงป็นราชธานี มีพระราชอาณาเขตปกแผ่ไปป็นแผ่นดินเดียว

¹ หลวงผดุงแคว้นประจันต์. (2558). เรื่องลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ภาคที่ 1: ลัทธิธรรมนิยมราษฎรภาคอีสาน. ใน ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ 26 ภาค เล่ม 1 ภาคที่ 1-13. หน้า 28.

² สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช. (2538). *เล่มเดิม*. หน้า 114-115.

³ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2546. *เล่มเดิม*. หน้า 58.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2555). *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. หน้า 3.

ทั่วจังหวัดแคว้นแคว้นแดนสยามประเทศเหมือนดังเก่า...¹ การรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยาในที่นี้ หมายถึง การสถาปนาศูนย์กลางแห่งใหม่ของรัฐที่มีเครือข่ายเชื่อมโยงกับบ้านเมืองและผู้คนกลุ่มต่าง ๆ ของราชอาณาจักรอยุธยาให้กลับมาอยู่ภายใต้ระบบการเมืองเดียวกัน ทั้งนี้ ยังรวมไปถึงการแผ่ขยายพระราชอาณาเขตออกไปกว้างไกลที่สุดเท่าที่จะทำได้ นั่นหมายถึงการสร้างรากฐานความมั่นคงของอาณาจักรและอำนาจในการควบคุม จัดสรรทรัพยากรและผู้คนให้ได้ประโยชน์มากที่สุด ซึ่งพื้นที่อีสานก็เป็นส่วนหนึ่งของการขยายอิทธิพลนี้ด้วยการดำเนินการเช่นนี้ส่งผลดีต่อสยามอย่างไร ทำไมสยามจึงดำเนินการเช่นนี้ จะแยกพิจารณาใน 3 ประเด็นด้วยกัน

ด้านคติความเชื่อและอุดมการณ์แห่งรัฐ ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐต่าง ๆ ในระบบรัฐบรรณาการ มีพื้นฐานมาจากแนวคิดเกี่ยวกับความชอบธรรมและอำนาจของกษัตริย์จากหลักการทางพระพุทธศาสนา และศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งคติหลัก ๆ ที่มีอิทธิพลต่อการดำเนินการทางการเมืองของสยามได้แก่ **คตินิคมิกราชหรือคตินิคมราชา** อันหมายถึง การที่กษัตริย์ทรงเป็นผู้ประพடுத்தธรรม² นอกจากนี้ยังเชื่อกันว่า กษัตริย์ทรงมีฐานะเป็นพระโพธิสัตว์ที่กำลังส่งสมบุญญาบารมีเพื่อเตรียมการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต อีกแนวคิดหนึ่ง คือ **คติจักรพรรดิราชหรือจักรวาทีน** อันหมายถึง พระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ ซึ่งมีอำนาจและบุญญาบารมีเหนือมวลมหากษัตริย์ทั้งหลายในสากลจักรวาล ซึ่งให้ความชอบธรรมกับการขยายอำนาจของกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ไปสู่แคว้นต่าง ๆ ให้มาเป็นเมืองขึ้นของกษัตริย์ที่เข้มแข็งกว่า³

คตินิคมิกราชจะเน้นบทบาทของกษัตริย์ในฐานะผู้จรรโลงธรรมให้คงอยู่ในโลก ขณะที่คตินิคมิกราชจะเน้นความเป็นใหญ่ของกษัตริย์ที่มีเหนือกษัตริย์อื่น ๆ⁴ ทั้งนี้ สิ่งที่สอดคล้องกันของทั้งสองคติคือกษัตริย์จะต้องเป็นผู้มี “บุญญาบารมี” หรือมี “บุญญาธิการ” มากพอที่จะสร้างความยอมรับให้เกิดขึ้น ดังนั้น การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา การดำรงตนเป็นพุทธมามกะที่ดี รวมถึงความสามารถในการแผ่ขยายอิทธิพลและการรักษาความสงบมั่นคงในอาณาบริเวณที่กว้างขวางที่สุดเท่าที่จะทำได้คือเครื่องบอกความมี “บุญญาบารมี” และการมีสิทธิธรรมทางการเมืองของกษัตริย์พระองค์นั้น ๆ ผู้นำกลุ่มใหม่ของสยามจึงให้ความสำคัญอย่างมากกับภารกิจที่เกี่ยวข้องกับการแสดงบุญญาธิการนี้ ในแง่ของการเป็นธรรมิกราชหรือธรรมราชา สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงแสดงพระองค์ว่าเป็นกษัตริย์ผู้ฝึกฝนในพระกรรมฐานอยู่เป็นนิจ ทรงตีความเกี่ยวกับพระวินัยสิกขาและออกข้อบังคับเป็นกฎหมายให้พระสงฆ์ปฏิบัติตาม รวมถึงการอัญเชิญพระแก้วมรกตจากเวียงจันทน์มาประดิษฐานยังกรุงธนบุรีใน พ.ศ. 2322 ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงออกกฤษฎีกาส่งเพื่อฟื้นฟูพระวินัย ทรงสนับสนุนให้มีพระเถระจำนวนมากมาประชุมร่วมกันเพื่อทำการสังคายนาพระไตรปิฎกและชำระคัมภีร์ทางศาสนาต่าง ๆ นอกจากนี้ยังรวมไปถึงการสร้างและการบูรณปฏิสังขรณ์พระอารามอีกเป็นจำนวนมาก

ในแง่ของความเป็นจักรพรรดิราชหรือจักรวาทีน การที่ผู้นำกลุ่มใหม่ของสยามทำสงครามเพื่อรวบรวมแคว้นต่าง ๆ ที่เคยอยู่ภายใต้การปกครองของราชอาณาจักรอยุธยาให้กลับคืนมาเป็นส่วนหนึ่งในปริมณฑล

1 พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2. (2505). หน้า 312-313.

2 พระพรหมบัณฑิต. (2557). ธรรมราชา. หน้า 10.

3 ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ. (2561). จักรพรรดิราช: พิธีกรรมและสัญลักษณ์. https://www.silpa-mag.com/club/art-and-culture/article_5481. (ออนไลน์).

4 สายชล สัตยานุรักษ์. (2546). พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352). หน้า 225.

แห่งอำนาจอีกครั้ง นั่นคือการประกาศพระบรมเดชาภาพของกษัตริย์พระองค์ใหม่ ซึ่งมีสถานะไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ในทิศทางเดียวกันการที่ผู้นำชุมชนและบ้านเมืองน้อยใหญ่ต่าง ๆ ยอมสวามิภักดิ์ขอเป็นส่วนหนึ่งของปริมณฑลแห่งอำนาจ พร้อมกับการถวายเครื่องราชบรรณาการให้กับกษัตริย์สยามนั้น นอกจากเป็นการขออยู่ใต้ความคุ้มครองจากสยามแล้วอีกนัยหนึ่งคือการยอมรับใน “พระบุญญาธิการ” และ “พระบรมเดชาภาพ” ของกษัตริย์สยาม เสมือนกับพระจักรพรรดิราชที่เป็นใหญ่เหนือพระราชาทรงหลายในชมพูทวีป การสนับสนุนให้เกิดชุมชนใหม่ การขยายตัวของบ้านเมือง ตลอดจนการอพยพมากลุ่มชาวลาวหลายต่อหลายครั้งจึงได้รับอธิบายในหลักฐานของฝ่ายสยามว่าเป็นการ “ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร” ซึ่งสยามเองได้สนับสนุนด้วยการให้เกียรติยศแก่ผู้นำท้องถิ่นเหล่านั้น รวมถึงให้ความคุ้มครองในยามจำเป็น ขณะเดียวกันกลุ่มผู้นำท้องถิ่นก็แสดงความจงรักภักดีด้วยการให้คำสัตย์สาบาน การให้กำลังคน และการส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายกษัตริย์แห่งสยาม ซึ่งสิ่งเหล่านี้อาจสำคัญยิ่งกว่าอำนาจที่แท้จริงของสยามที่มีต่อพื้นที่นั้น ๆ เสียอีก แนวคิดเช่นนี้ปรากฏชัดในพระราชพงศาวดารตั้งเมื่อครั้งกลุ่มที่พระวอพระตาขอความช่วยเหลือมายังสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเนื่องจากถูกกองทัพของล้านช้างคุกคามว่า “...ทรงพระพิโรธเป็นอันมากด้วยพระวอถวายตัวเป็นข้าขึ้นแก่กรุงเทพมหานคร พระเจ้าล้านช้างไม่เกรงกลัวพระเดชพระมี”¹ ทั้งนี้ สยามก็มีสิ่งที่จะใช้กำลังทหารหากเห็นว่าผู้นำท้องถิ่นเหล่านั้นจะการกระทำใด ๆ ที่อาจส่งผลกระทบต่อความมั่นคงและสันติของสยามได้ ดังกรณีการปราบปรามพระยานางรอง ซึ่งเอาใจออกห่างไปเข้ากับเจ้าโอ เจ้าอิน บุตรเจ้าอุปฮาดธรรมเทโวแห่งเมืองจำปาสักเมื่อ พ.ศ. 2319 การปราบปรามกบฏย้ายสาเกียดโง้งใน พ.ศ. 2360 และเหตุการณ์สำคัญอันนำมาซึ่งการทำลายเมืองเวียงจันทน์อย่างย่อยยับคือการปราบปรามกบฏเจ้าอนุวงศ์เมื่อ พ.ศ. 2369

การพิจารณาเบื้องหลังความคิดของกลุ่มผู้นำสยามในสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์โดยอาศัยคติความเชื่อและอุดมการณ์ของรัฐเป็นบรรทัดฐาน ทำให้เข้าใจกับเบื้องหลังการขยายอิทธิพลทางการเมือง รวมถึงการสนับสนุนให้เกิดการตั้งเมืองใหม่ในพื้นที่อีสานในแง่หนึ่งได้ดียิ่งขึ้น กษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาสืบทอดปริมณฑลแห่งอำนาจในฐานะมรดกจากกษัตริย์พระองค์ก่อน แต่กษัตริย์แห่งกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ต้องสร้างปริมณฑลแห่งอำนาจนี้ขึ้นมาใหม่ด้วยกำลังของตนเอง เนื่องจากสงครามระหว่างอยุธยากับพม่าได้ทำลายโครงสร้างการเมืองและกลไกการปกครองเดิมจนแตกสลายอย่างสิ้นเชิง การก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีจึงมาพร้อมกับความจำเป็นในการสร้างและการพิสูจน์สิทธิธรรมทางการเมืองของพระองค์ด้วยการประกาศพระบรมเดชาภาพให้เป็นที่ยอมรับโดยทั่วกัน

ด้านเศรษฐกิจ พื้นที่อีสานเป็นอาณาบริเวณอันกว้างใหญ่ที่อุดมไปด้วยทรัพยากรซึ่งยังไม่ได้ถูกนำมาใช้ประโยชน์เป็นจำนวนมาก เนื่องจากในอดีตพื้นที่แห่งนี้เป็นบริเวณที่อำนาจรัฐจากศูนย์กลางแผ่ขยายไปไม่ครอบคลุมและยังมีจำนวนประชากรอาศัยอยู่เบาบาง

การขยายอิทธิพลทางการเมืองและการสนับสนุนให้เกิดการตั้งเมืองในพื้นที่อีสานในแง่หนึ่งคือการขยายหน่วยทางเศรษฐกิจเพื่อเพิ่มศักยภาพในการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ประโยชน์จากท้องถิ่น เล็กไพร่ที่เข้ามาตั้งชุมชนแห่งใหม่พร้อมกับมูลนายล้วนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญที่ทำให้ทรัพยากรของท้องถิ่นกลายเป็นสินค้าที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจ การตั้งเมืองส่วนหนึ่งจึงเป็นการขยายกลไกของระบบการคุมกำลังคนเพื่อรองรับ

¹ ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9. (2545). หน้า 121.

เหล็กไฟที่เพิ่มจำนวนขึ้นทั้งจากลูกไฟที่เกิดขึ้นใหม่ รวมถึงเหล็กที่ถูกกวาดต้อนมาตั้งหลักแหล่งในพื้นที่อีสาน ซึ่งจำนวนของเหล็กไฟจะเป็นเกณฑ์กำหนดอัตราส่วยที่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นต้องส่งให้กับทางสยาม เท่ากับว่า ยังมีเหล็กไฟจำนวนมากเท่าไรประโยชน์ของสยามในทางเศรษฐกิจก็มีแนวโน้มที่จะเพิ่มสูงขึ้นเช่นกัน ดังการศึกษาของสุวิทย์ ธีรศาสตร์¹ ที่ชี้ให้เห็นว่าเมืองในพื้นที่อีสานมีศักยภาพในการส่งส่วยมากกว่าเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เป็นผลให้สยามสามารถเก็บส่วยได้เพิ่มขึ้นเป็นเท่าตัว เช่น ส่วยผลเร็ว เมืองทางฝั่งซ้ายสามารถจัดส่งให้กับสยามได้เพียง 9 เมือง ส่วนเมืองในพื้นที่อีสานมีมากถึง 20 เมือง ส่วยทองคำผุยเมืองทางฝั่งซ้ายมี 3 เมือง เมืองในพื้นที่อีสานมี 18 เมือง ส่วยป่าน เมืองทางฝั่งซ้ายมี 3 เมือง เมืองในพื้นที่อีสานมี 9 เมือง และส่วยซึ้ง เมืองทางฝั่งซ้ายมี 6 เมือง เมืองในพื้นที่อีสานมี 8 เมือง เป็นต้น¹

ผลจากการตั้งเมืองยังทำให้หลายชุมชนสามารถพัฒนาเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญของภูมิภาค นอกจากจะมีบทบาทในฐานะผู้ผลิตแล้วยังทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยนสินค้าและผลผลิตต่าง ๆ เพื่อตอบสนองต่อความต้องการของตลาดและความต้องการของสยาม ดังกรณีของเมืองหนองคาย ซึ่งมีสี่เสียดยาสูบ และผ้าเป็นสินค้าสำคัญที่ส่งให้กับทางเมืองจำปาสัก เมืองโขง และเมืองมุกดาหาร หนองคายรับซื้อผลกระวานจากทางเมืองไชยบุรีและเมืองโพนพิสัยเพื่อค้าขายทำกำไรหรืออาจส่งต่อไปให้กับทางสยาม ทางด้านเมืองอุบลราชธานี เป็นตลาดแลกเปลี่ยนขนาดใหญ่ที่เชื่อมโยงระหว่างบ้านเมืองทางฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขง โดยมีเกลือเป็นสินค้าสำคัญที่อุบลฯ ใช้ต่อรองแลกเปลี่ยนสินค้ากับเมืองอื่น ๆ เช่น เมืองตะโปน เมืองพิน และเมืองหนองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ยอมอ่อนน้อมเสียส่วยใหม่และหม้อทองเหลืองแก่เจ้าเมืองอุบลราชธานีเพื่อแลกกับสิทธิในการซื้อขายเกลือ² ทางด้านเมืองคำทองใหญ่ นำหนังสัตว์และเมืองคำทองนำผ้าป่านมาแลกเปลี่ยนกับเกลือ³ การแลกเปลี่ยนดังกล่าวนอกจากจะเพื่อประโยชน์ของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นแล้วยังตอบสนองต่อความต้องการของสยามด้วย เนื่องจากสินค้าบางประเภท เช่น ส่วยของป่า ส่วยไหม ส่วยป่าน ส่วยทองคำ เป็นสินค้าสำคัญที่ทางเมืองอุบลราชธานีต้องส่งเป็นให้กับสยาม

การตั้งเมืองจึงไม่เพียงการขยายหน่วยทางเศรษฐกิจเพื่อเพิ่มโอกาสในการจัดเก็บทรัพยากรจากท้องถิ่นเท่านั้น แต่ยังเป็นการเพิ่มศักยภาพในการหาสินค้าตามความต้องการของตลาดให้ได้มากที่สุด โดยอาศัยตลาดแลกเปลี่ยนเหล่านี้เป็นสื่อกลางที่เชื่อมโยงกับเครือข่ายการค้าของเมืองอื่น ๆ เมื่อพิจารณาบริบททางเศรษฐกิจ ณ ขณะนั้นก็จะเห็นได้ว่า สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นช่วงที่การค้าต่างประเทศของสยามมีความคึกคักมากที่สุด นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ตั้งข้อสังเกตว่า “การค้าต่างประเทศมีความสำคัญแก่การอยู่รอดของรัฐบาลต้นรัตนโกสินทร์ ยิ่งกว่าที่รัฐบาลใด ๆ ของอยุธยาต้องพึ่งการค้าต่างประเทศมาแล้ว”⁴ ซึ่งเงินถือเป็นชาติคู่ค้าที่มีความสำคัญมากที่สุด จอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford) ทูตอังกฤษจากอินเดียซึ่งเดินทางเข้ามาสยามในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้ให้ภาพการค้าระหว่างสยามกับจีนไว้ว่า

¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2543). *ประวัติศาสตร์ลาว*. หน้า 72.

² ธัญชัย รัสจันทร์. (2550). *เล่มเดิม*. หน้า 22.

³ วีระพงษ์ ยศบุญเรือง. (2546). *การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พ.ศ. 2367-2433*. หน้า 42.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). *ปากไก่และใบเรือ*. หน้า 105.

...ในบรรดาการค้าที่ดำเนินอยู่ การค้ากับจีนนับว่ามีมูลค่าและมีปริมาณสูงสุด การค้าของจีนนั้นกระทำกันทุกเมืองท่า...การค้ากับเมืองกวางตุ้งรวมทั้งเกาะตั้งเคียงและพูเกี้ยนนับเป็นส่วนสำคัญของการค้าต่างประเทศของกรุงสยาม นอกจากนี้ยังมีการค้าของมณฑลซีเกียงและคิงนานทางเหนือของจีน...เรือที่ต่อไปทำการค้ากันมีตั้งแต่ระวางขับน้ำ 1,600 หาบหรือ 100 ตันขึ้นไปจนถึง 15,000 หาบหรือ 1,000 ตัน...¹

เอกสารของครอว์ฟอร์ดยังให้ข้อมูลว่าปริมาณการค้าที่สยามทำกับจีนมีมากถึง 32,500 ตันด้วยกัน จากปริมาณการค้าทั้งสิ้น 41,800 ตัน มากกว่าชาติอื่น ๆ หลายเท่าตัว เช่น การค้ากับอเมริกาของสยามมีปริมาณ 800 ตัน ส่วนการค้ากับบริติชอินเดียและรัฐมลายูในบริเวณคาบสมุทรมีปริมาณ 1,000 ตันเท่านั้น² โดยสินค้าสำคัญที่ส่งออกไปจีน ได้แก่ ไม้ฝาง ไม้กฤษณา ไม้เนื้อแข็งต่าง ๆ หวายตะคา เปลือกปะโลงหนังสัตว์ เขาสัตว์ งาช้าง นอแรด ครั่ง รง รังนก กระวาน กานพลู พริกไทยดีปัสี หมาก ข้าว ยาสูบ น้ำตาลทราย น้ำมันมะพร้าว ปลาเค็มดีบุกตะกั่วและเหล็ก เป็นต้น³ เมื่อสังเกตจากใบบอกของการส่งส่วยประเภทต่าง ๆ ที่มีจะรายงานมายังกรุงเทพฯ ในช่วงเดือนมกราคมถึงเมษายนก็พบว่า เป็นช่วงเวลาเดียวกับที่เรือสินค้าจากจีนจะแวะเข้ามาจอดพัก ระยะเวลาที่จึงเป็นช่วงที่ส่วยจำนวนมหาศาลจากเมืองต่าง ๆ ถูกรวบรวมส่งมายังกรุงเทพฯ⁴ ในจำนวนนี้สินค้าหลายรายการด้วยกันที่ส่วนหนึ่งเก็บรวบรวมจากหัวเมืองในพื้นที่อีสาน เช่น งาช้าง ช้าง ครั่ง กานพลูและกระวาน เป็นต้น โดยเพียงช่วงครั้งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 19 (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 24) สยามได้ส่งออกไปงาช้างไปขายที่จีนในปริมาณ 18-60 ตัน ช้างอีกกว่า 100 ตัน และครั้งจำนวน 650-1,080 ตัน และกระวานกว่า 240-360 ตันด้วยกัน⁵ ซึ่งกรณีของกระวานที่ปรากฏในบัญชีสินค้านั้นมีการวิเคราะห์ไว้ว่าน่าจะหมายถึงผลเร็ว แต่อาจถูกเรียกในชื่อของกระวานตามที่ชาวจีนเข้าใจ เนื่องจากมีลักษณะที่คล้ายกันมากและจัดอยู่ในตระกูลเดียวกันซึ่ง ผลเร็วถือเป็นทรัพยากรที่สำคัญที่สุดของพื้นที่อีสานในขณะนั้น ด้ได้จากหลักฐานการเรียกเก็บส่วยเร็วซึ่งมีปริมาณมากที่สุด รวมถึงจำนวนของเมืองที่ส่งส่วยเร็วก็มีมากที่สุดด้วยเช่นกัน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเมืองในพื้นที่อีสานเกือบทั้งสิ้น นอกจากนี้การค้ากับจีนแล้วสยามยังพยายามเปิดตลาดใหม่ด้วยการผลักดันให้ผลเร็วเป็นที่รู้จักแก่ชาติตะวันตกทั้งอังกฤษและอเมริกา ดังปรากฏว่าผลเร็วมักปรากฏอยู่ในรายการของกำนันที่สยามมอบให้กับคณะทูตที่เดินทางเข้ามาในเวลานั้น แม้จะไม่ได้ได้รับความสนใจมากนักก็ตาม⁶

การขยายอิทธิพลและการส่งเสริมการตั้งเมืองในพื้นที่อีสานหากมองในทางเศรษฐกิจแล้วจะเห็นได้ว่า สยามสามารถขยายอิทธิพลเข้าถึงแหล่งผลิตสินค้าอันเป็นที่ต้องการของตลาดในขณะนั้น โดยมีเครือข่ายระหว่างเมืองต่าง ๆ เป็นหน่วยทางเศรษฐกิจที่มีบทบาทควบคุมการรวบรวมทรัพยากรจากธรรมชาติ รวมถึง

¹ จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). *เอกสารของครอว์ฟอร์ด*. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแมนกิจ. หน้า 107-108.

² *แหล่งเดิม*. หน้า 111.

³ อุศนา นาศรีเคน. (2548). *อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ. ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ. ศ. 2475*. หน้า 305.

⁴ วีระพงศ์ ยศบุญเรือง. (2549, กรกฎาคม-ธันวาคม). การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พ.ศ. 2367-2433. *วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ 2 (2)*: 82.

⁵ วีระพงศ์ ยศบุญเรือง. (2546). *เล่มเดิม*. หน้า 42.

⁶ อุศนา นาศรีเคน. (2548). *เล่มเดิม*. หน้า 100-103.

การผลิตสินค้าบางประเภทที่ต้องผ่านการแปรรูปเพื่อส่งต่อไปให้กับสยามตามพันธะของเมืองขึ้น ถึงแม้ว่า
ในขั้นตอนต่าง ๆ กว่าที่ส่วยจะถูกส่งถึงมือของกลุ่มผู้นำสยามจะถูกแบ่งปันหรือเบียดบังไปเป็นประโยชน์
ของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นก่อนก็ตาม อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี ทรัพยากรจากพื้นที่อีสานก็ยังสามารถทำรายได้อย่างมหาศาล
ให้กับท้องพระคลังสยาม ดูได้จากปริมาณการส่งออกสินค้าของสยามให้กับจีนดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ด้านการเมืองและความมั่นคง นอกจากประเด็นด้านความคิดความเชื่อและอุดมการณ์ของรัฐ รวมถึง
ประเด็นทางเศรษฐกิจแล้ว หนึ่งในแรงผลักดันที่ทำให้สยามส่งเสริมการตั้งเมืองขึ้นในพื้นที่อีสานก็คือเหตุผล
ด้านการเมืองและความมั่นคง

หัวเมืองขึ้นนอกหรือเมืองประเทศราชโดยทั่วไปแล้ว คือเมืองที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางที่สุด
และไม่อาจไว้วางใจได้ว่าจะดำรงความภักดีกับศูนย์กลางอย่างถาวร อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัตินั้น เดวิด เค วยอจ
ได้ตั้งข้อสังเกตถึงรูปแบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจของสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกับเมืองต่าง ๆ
ภายในปริมณฑลแห่งอำนาจไว้อย่างน่าสนใจ โดยหากไม่นับเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยาอันเป็นพื้นที่หลักของ
สยามแล้ว วยอจได้จัดให้เมืองในพื้นที่อีสานอยู่ระดับสูงสุดในสุดของความสัมพันธ์กับศูนย์กลาง ซึ่งหมายถึง
การเป็นอาณาบริเวณที่มีความสัมพันธ์อันดีและได้รับความไว้วางใจจากสยามให้มืออิสระในตัวเองค่อนข้างมาก¹
เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มอำนาจท้องถิ่นกับสยามที่ผ่านมา ก็พบว่ ระยะเวลาที่อิทธิพลของสยาม
แผ่ขยายเข้าสู่บริเวณนี้เป็นไปในลักษณะของการให้ความช่วยเหลือแก่กลุ่มผู้นำชาวลาวที่ต้องการแยกตัว
เป็นอิสระจากล้านช้าง การขอความช่วยเหลือจากสยามจึงเกิดขึ้นแทบจะทันทีที่ลงหลักปักฐานในชุมชนแห่งใหม่
เพื่อให้สยามยื่นมือเข้ามาปกป้อง เท่ากับว่าบ้านเมืองที่เกิดขึ้นใหม่เหล่านี้จะดำรงอยู่ได้ก็เพราะการสนับสนุน
และการคุ้มครองจากสยามเท่านั้น จึงมีแนวโน้มที่จะให้ความร่วมมือกับสยามหากเกิดสงครามใด ๆ ขึ้น ซึ่งกลุ่ม
พระวอพระตาเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดในกรณีนี้ นี่อาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สยามจึงค่อนข้างไว้วางใจและให้อิสระ
กลับกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอีสาน ขณะเดียวกันการมีเมืองต่าง ๆ เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยหลักการก็เท่ากับว่า
สยามได้กำลังคนในบังคับบัญชาเพิ่มขึ้น โดยควบคุมผ่านกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอีกชั้นหนึ่ง ไพร่เหล่านี้จะเป็นแรงงาน
สำคัญในยามปกติและเป็นกำลังรบให้กับสยามเมื่อเกิดภัยสงครามขึ้น ซึ่งก็พบว่าในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นั้น
กลุ่มอำนาจท้องถิ่นอีสานก็ให้ความร่วมมือกับสยามเป็นอย่างดีเมื่อมีการร้องขอ²

การตั้งเมืองอีกแห่งหนึ่งก็เป็นการขยายหน่วยของการควบคุมกำลังคนให้กว้างขวางออกไปครอบคลุม
ไพร่กลุ่มต่าง ๆ มากขึ้นเพื่อเพิ่มศักยภาพในการเกณฑ์แรงงานและการเรียกเก็บผลประโยชน์จากท้องถิ่น
เมืองที่เกิดขึ้นเป็นจำนวนมากเหล่านี้ ยังทำหน้าที่เป็นรัฐกันชนปกป้องมณฑลชั้นในและเป็นเมืองหน้าด่าน
ที่คอยสอดส่องและรายงานข่าวคราวของอาณาจักรอื่น ดังจะเห็นได้ชัดเจนหลังเกิดเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์
เมื่อ พ.ศ. 2369 สมัยรัชกาลที่ 3 เพียงรัชกาลเดียวมีเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ในบริเวณฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขง
เพิ่มขึ้นมากกว่าเท่าตัวจากรัชกาลก่อน ๆ และเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องจนถึงในสมัยรัชกาลที่ 5 ไม่เพียงแต่
ปริมาณของเมืองที่เพิ่มขึ้นเท่านั้น ในแง่ของหลักการตั้งเมืองก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย สยามเริ่มเข้าไปจัดการ
ควบคุมการตั้งเมืองด้วยตนเองมากขึ้นเพื่อรองรับนโยบายของกรุงเทพฯ โดยตรงจากเดิมที่ท้องถิ่นจะเป็น
ฝ่ายเสนอขึ้นไป เมืองหลายแห่ง เช่น เมืองวานรนิวาส เมืองเรณูนคร เมืองกุฉินารายณ์ ฯลฯ เกิดขึ้นเพื่อรองรับ
ผู้คนจำนวนมากจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงซึ่งถูกกวาดต้อนมาภายหลังสงครามเพื่อเป็นกำลังให้กับสยาม

¹ เดวิด เค วยอจ. (2556). *ประวัติศาสตร์ไทย ฉบับสังเขป*. แปลโดย กาญจน์ ละอองศรี; และคณะ. หน้า 259-260.

² อิศนา นาครีเคน, (2548). *เล่มเดิม*. หน้า 39-40.

และเพื่อลดทอนอิทธิพลของล้านช้างและญวนในลุ่มน้ำโขง¹ นอกจากนี้ยังมีการตั้งเมืองตามจุดยุทธศาสตร์สำคัญเพื่ออุดช่องว่างทางอำนาจและเสริมสร้างให้พื้นที่อีสานเป็นปราการทางตะวันออกที่มีมั่นคงดังพบว่าระหว่าง พ.ศ. 2370-2373 มีคำสั่งตั้งเมืองใหม่ถึง 13 เมือง เรียงรายไปตามแนวเขตการขยายอำนาจมาทางตะวันตกของญวน ได้แก่ เมืองคำพองน้อย พลาน พอง พานพร้าว พิน คำทองใหญ่ สาละวัน สีทันดร คำทองน้อย ชัยบุรี ท่าอุเทน บริคณทนิคม และโพนพิสัย พอถึงช่วงที่สยามทำสงครามกับญวน (อานามสยามยุทธ) ใน พ.ศ. 2388 ก็พบว่ามีการตั้งเมืองเพิ่มขึ้นอีก 7 เมือง คือ เมืองคำเขื่อนแก้ว เซล้าเกา เดชอุดม โพนทอง มโนไพร รามราชและเมืองลำเนาหนองปรือ² เพื่อตอกย้ำอำนาจของสยามในบริเวณนี้และรับมือกับอิทธิพลของญวนซึ่งก็ถือว่าดินแดนลุ่มน้ำโขงเป็นส่วนหนึ่งในปริมณฑลแห่งอำนาจของตนเช่นกัน

นโยบายการส่งเสริมการตั้งเมืองได้เปลี่ยนแปลงพื้นที่อันกว้างใหญ่ที่เคยมีประชากรอาศัยอยู่เบาบางให้กลายเป็นพื้นที่ที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจและเป็นปราการหน้าด่านที่สำคัญซึ่งล้วนแต่ส่งผลดีกับสยามทั้งสิ้น ตลอดช่วงสยามเข้ามามีอิทธิพลในพื้นที่อีสานจึงพบว่าในทศวรรษกาลได้สนับสนุนให้เกิดการตั้งเมืองขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยสมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2325-2352) มีการตั้งเมืองทั้งหมด 17 เมือง รัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352-2367) มี 6 เมือง รัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367-2392) มีมากถึง 37 เมือง ในรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394-2411) มี 23 เมือง และสมัยรัชกาลที่ 5 มี 29 เมือง รวมทั้งสิ้นกว่าร้อยเมืองด้วยกันก่อนที่จะเกิดกระบวนการบูรณาการรัฐอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรมในทศวรรษ 2430 เป็นต้นไป

บทสรุป

จากการศึกษาจะเห็นได้ว่าพื้นที่อีสานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-24 มีสถานะเป็นพื้นที่ชายขอบระหว่างศูนย์อำนาจทั้งสองแห่ง คือ อาณาจักรสยามในลุ่มน้ำเจ้าพระยาและอาณาจักรล้านช้างในลุ่มน้ำโขง ที่ซึ่งอำนาจรัฐจากศูนย์อำนาจทั้งสองแห่งต่างแผ่ขยายไปไม่ครอบคลุมทั้งหมด อย่างไรก็ตามความขัดแย้งภายในของอาณาจักรล้านช้างและการอพยพของกลุ่มชาวลาวเข้ามาปักหลักในพื้นที่อีสานส่งผลให้อิทธิพลของสยามในบริเวณนี้เข้มแข็งมากขึ้น และกลายเป็นศูนย์อำนาจแห่งใหม่ซึ่งเข้ามามีบทบาทในพื้นที่อีสานแทนที่อิทธิพลเดิมเวียงจันทน์และจำปาสัก สยามพยายามทำให้พื้นที่อีสานแข็งแกร่งขึ้นด้วยการสนับสนุนการขยายตัวของกลุ่มอำนาจท้องถิ่น ด้วยเหตุผลด้านคติความเชื่อและอุดมการณ์แห่งรัฐ เหตุผลด้านเศรษฐกิจและเหตุผลด้านการเมืองและความมั่นคง เมืองต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นเป็นจำนวนมากในพื้นที่อีสานในช่วงที่สยามมีบทบาททางการเมืองเหนืออาณาบริเวณแห่งนี้ก่อนที่จะมีประกาศห้ามตั้งเมืองอย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ. 2428 อย่างไรก็ตาม นโยบายสนับสนุนเช่นนี้ทำให้เบื้องหลังสภาพการเมืองของพื้นที่อีสานคือการมีอยู่ของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเป็นจำนวนมากซึ่งมีสิทธิและอำนาจเหนือพื้นที่ของตนอย่างแท้จริง ท้ายที่สุดจะนำมาซึ่งสภาพโครงสร้างการเมืองที่เปราะบางและการขาดเสถียรภาพที่มั่นคงจนอาจเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของสยามได้ ดังกรณีการเกิดขึ้นของกบฏเจ้าอนุวงศ์และการเคลื่อนไหวของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอีสานเมื่อ พ.ศ. 2369 เป็นผลให้สยามพยายามกระชับอำนาจของตนเหนืออาณาบริเวณแห่งนี้เป็นครั้งแรก ซึ่งควรหยิบยกขึ้นมาพิจารณาในโอกาสต่อไป

¹ ขจีรัตน์ ไอรวิวัฒน์. (2532). ความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา : บทบาทของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ระหว่าง พ. ศ. 2325-2388. หน้า 271.

² อุศนา นาศรีเคน. (2549, กรกฎาคม-กันยายน). การรับรู้เกี่ยวกับ "พื้นที่" อีสานกับการขยายอำนาจของกรุงเทพฯ. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม 25(3): 89.

บรรณานุกรม

หนังสือและวิทยานิพนธ์

- กาญจนา เทียนลายและธีรพงศ์ สกุลศรี. (2555). ประชากรชายขอบ: มุมมองในเชิงประชากรและการกระจาย
ใน ประชากรชายขอบและความเป็นธรรมในสังคมไทย. กุลภา วจนะสาระและกฤตยา อาชวนิจกุล.
บรรณาธิการ. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- กำพล จำปาพันธ์. (2555). *ข้าเจือง: กบฏไพร่-ขบวนการผู้มีบุญหลังสถาปนาพระราชอาณาเขตสยาม-ล้านช้าง*.
กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- แกรนท์ อีแวนส์. (2549). *ประวัติศาสตร์สังเขปประเทศไทย: ประเทศกลางแผ่นดินใหญ่เอเชียอาคเนย์*.
แปลโดย ดุษฎี เฮย์มอนด์. เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม.
- ขจรรัตน์ ไอรารัตน์วัฒน์. (2532). *ความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา : บทบาทของเจ้าเมืองตระกูล
ณ ราชสีมา ระหว่าง พ. ศ. 2325-2388*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้).
นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). *เอกสารของครอว์ฟอร์ด*. แปลโดย ไพโรจน์ เกษม่งกิจ. กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร.
- ชาร์ลส์ เอฟ คายส์. (2556). *อีสานนิยม: ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศไทย*. แปลโดย รัตนา โตสกุล.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ดาร์ราร์ตัน เมตตาริกานนท์. (2546). *การเมืองสองฝั่งโขง*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. (2538). *จดหมายเหตุพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
เสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา.
- _____. (2556). *นิทานโบราณคดี*. กรุงเทพฯ: ไทยควอลิตี้บุ๊กส์.
- เดวิด เค วย้อจ. (2556). *ประวัติศาสตร์ไทย ฉบับสังเขป*. แปลโดย กาญจน์ ละอองศรี, และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. (2557). *ประวัติศาสตร์อีสาน*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์.
- ธัญชัย รสจันทร์. (2550). *สภาพเศรษฐกิจของเมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ. 2335-ทศวรรษที่ 2460*.
วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้). นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ธีรชัย บุญมาธรรม. (2528). *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336 - 2450*.
วิทยานิพนธ์ อ.ม. (สาขาวิชาประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). *ปากไก่อและใบเรือ*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- _____. (2555). *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9. (2545). กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
กรมศิลปากร.
- ผดุงแคว้นประจันต์ (จันทร์ อุตตรนคร), หลวง. (2558). *เรื่องลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ภาคที่ 1: ลัทธิ
ธรรมนิยมราษฎรภาคอีสาน. ใน ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ 26 ภาค เล่ม 1 ภาคที่ 1-13*. กรุงเทพฯ:
มูลนิธิสมเด็จพระพรรัตนราชสุตาฯ.

- พรธรรมา สิ้นสวัสดิ์. (2521). *ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367-2370*. วิทยานิพนธ์อ.ม. (ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้): นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พระ. (2557). *ธรรมราชา*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 1. (2505). พระนคร: คลังวิทยา.
- พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2. (2505). พระนคร: โอเดียนสโตร์.
- มาร์ติน สจ๊วต-ฟอกซ์. (2553). *ประวัติศาสตร์ลาว*. แปลโดย จิราภร วิญญรัตน์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- วีระพงษ์ ยศบุญเรือง. (2546). *การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ พ.ศ. 2367-2433*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้). นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สายชล สัตยานุรักษ์. (2546). *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ลีลา วีระวงศ์. (2528). *พงศาวดารลาว*. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- สุวิทย์ อีร์ศาสตร์. (2543). *ประวัติศาสตร์ลาว*. กรุงเทพฯ: กองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- อุศนา นาศรีเคน. (2548). *อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475*. วิทยานิพนธ์ศ.ม. (ประวัติศาสตร์). เชียงใหม่: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

บทความ

- ขจิตรัตน์ ปูนพันธุฉาย. (2539, 5 พฤศจิกายน). *โรคภัยไข้เจ็บของคนไทย*. *มติชนสุดสัปดาห์*. 17(846): 62.
- ธวัช ปุณโณทก. (2525, พฤษภาคม). *ประวัติศาสตร์สังคมอีสานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*. *ศิลปวัฒนธรรม* 3(7): 32-38.
- วีระพงษ์ ยศบุญเรือง. (2549, กรกฎาคม-ธันวาคม). *การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ พ.ศ. 2367-2433*. *วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์* 2(2): 67-96.
- อรรถ นันทจักร. (2532, มกราคม). *ประวัติศาสตร์อีสานในพื้นที่เมืองอุบล*. *ศิลปวัฒนธรรม* 10(3): 120-129.
- อุศนา นาศรีเคน. (2549, กรกฎาคม-กันยายน). *การรับรู้เกี่ยวกับ "พื้นที่" อีสานกับการขยายอำนาจของกรุงเทพฯ*. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม* 25(3): 84-101.

ออนไลน์

- ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ. (2561). *จักรพรรดิราช: พิธีกรรมและสัญลักษณ์*. https://www.silpa-mag.com/club/art-and-culture/article_5481. (ออนไลน์).